UO‘K 82.091

“LOLAZOR” ROMANIDA INSON KONSEPSIYASI

S.D. Quronov

Maqolada Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor” romani inson konsepsiyasi kategoriyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Yozuvchining sho‘ro ijtimoiy-siyosiy sharoitida shakllangan siyosiy tafakkurni taftish etish orqali hukmron elitani anglashga uringani, aldangan shaxs konsepsiyasi vositasida millat fojiasining tub mohiyatini ochib bergani asoslangan. “Lolazor” romani A.Soljenitsinning “Yolg‘onda yashamaslik”, V.Havelning “Kuchsizlar kuchi” asarlari bilan qiyosan o‘rganilib, ulardagi g‘oyalar mushtarakligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *inson konsepsiyasi, badiiy konsepsiya, mafkura, siyosiy tafakkur, o‘zbek romanlari, romaniy tafakkur, sotsialistik realizm.*

В статье анализируется роман Мурада Мохаммеда Доста «Лолазор» с точки зрения категории концепции человека. Обосновано, что в основе авторской концепции человека лежит стремление понять правящую элиту, путем ревизии политического мышления, сформировавшегося в общественно-политических условиях советской эпохи, и что писатель посредством концепции обманутого человека раскрыл суть трагедии нации. Проведено сравнительное изучение романа «Лолазор» с произведениями «Жить не по лжи» А.Солженицына и «Власть бессильных» В.Гавела, показана общность идей, поднятых в данных произведениях.

Ключевые слова: *концепция человека, художественная концепция, идеология, политическое сознание, узбекские романы, романное сознание, социалистический реализм.*

O‘tgan asrning 80-yillari nafaqat sobiq Ittifoq xalqlari hayotida, balki umuman dunyo tarixida muhim siyosiy jarayonlarni qamrab olgan davr hisoblanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyin boshlangan Sovuq urush nihoyalab, sekin-asta G‘arbning qo‘li baland kela boshlagan, SSSRda ichki ziddiyatlar ortib, siyosiy elita tuzumning muqarrar halokatini his etib ulgurgan, bunga qarshi turli chora va tadbirlarga zo‘r bergan davrlar edi.

80-yillar o‘zbek romanchiligi ham shu davrning shiddati, siyosiy shart-sharoitning keskin o‘zgarishi, avlodlar almashinuvi, “qayta qurish” davridagi nisbiy erkinlik va turfa xil qarashlarga mos ravishda rivojlandi, romannavislar yangi zamon uchun yangi inson konsepsiyasini taqdim eta boshladi.

Kommunistik mafkura va uning adabiy “quroli” bo‘lgan sotsialistik realizm metodi nuqtayi nazaridan qaralsa, Sho‘ro davri romanlaridagi inson konsepsiyasini anglash u qadar murakkab ish emas. Sababi shuki, bu davr adabiyoti badiiy-g‘oyaviy jihatdan hukmron mafkuraga bo‘ysundirilgan, sotsrealizmning g‘oyaviy chegaralari aniq va qat’iy belgilangan “estetik qolip”ga solingan. Mazkur adabiy metodga ko‘ra “asarning inqilobiy faol gumanizm bilan yo‘g‘rilgan bo‘lishi, uning markazida kommunistik g‘oyalar g‘alabasiga ishongan va shu yo‘lda tolmay kurashayotgan ijobiy qahramonning turishi, davr ziddiyatlarini marksistik sinfiylik nuqtayi nazaridan tushunish hamda baholash” [1. B. 280] talab etilgan. Shunday ekan, aksar romanlarni shu tayyor qolip va mezonlar asosida baholash, davr adabiyoti uchun tipik bo‘lgan inson konsepsiyasini uchratish mumkin. Biroq 70-yillarga kelib sotsrealizmning hayotni haqqoniy tasvirlash va chinakam san’at asarlarini yaratish yo‘lidagi ojiz taraflari yaqqol ko‘rina boshladi. Bunga ijodkorning Sho‘ro mafkurasi va real voqelik o‘rtasidagi nomutanosiblikka ko‘proq duch kela boshlagani sabab bo‘ldi. Oshkora bo‘lmasa-da, sekin-asta sotsrealizm qoliplaridan chekinish, insonning hukmron mafkuraga u qadar mos

bo‘lmagan badiiy konsepsiyalarini yaratishga urinishlar kuzatildi. Ayniqsa, hokimiyat tepasida L.I.Brejnev bo‘lgan “turg‘unlik davri” adabiyotida ana shu “qolipdan og‘ish” holati ko‘proq uchradi. A.Muxtorning “Chinor”, Mirmuhsinning “Degrez o‘g‘li”, O.Yoqubovning “Diyonat”, P.Qodirovning “Qora ko‘zlar”, O‘.Hoshimovning “Nur borki, soya bor” romanlarida Sho‘ro jamiyatining ichki muammolari: mansabparastlik, poraxo‘rlik, zo‘ravonlik kabi illatlar atroflicha ochib berildi. Ammo “bu asarlarda hali butun boshli ijtimoiy tuzumning, shu tuzum uchun hayotini tikkan shaxs faoliyatining fojiali ildizlarini tag-tugi bilan ochib berish yetishmaydi” [2. B. 393]. Ya’ni ijodkor qaysidir ma’noda sotsrealizm mezonlaridan chekingan (jamiyatda keng tomir yoygan illatlarni ro‘y-rost ko‘rsatishining o‘ziyoq muallifning mavjud tuzum bilan ziddiyatini anglatadi) bo‘lsa-da, sanalgan mualliflar sotsrealizmning ustuvor maqsadlaridan biri – “kommunistik g‘oyalar g‘alabasiga ishongan”, bu yo‘lda “tolmay kurashayotgan ijobiy qahramon” yaratish tamoyilidan chekinishga jur’at eta olmaydilar. Ha, buni aynan “jur’atsizlik” deyish mumkin. Zotan, ular inson konsepsiyasini o‘z estetik ideallaridan emas, balki *grajdanlik majburiyati*dan kelib chiqib yaratadilar. Tuzum boshqachasiga imkon bermagan ekan, demak, ularning maqsadlarini ichki istak sifatida talqin qilish adolatsizlik bo‘lar edi. Muxtasar qilib aytganda, *“Brejnev turg‘unligi” davri romannavislari ijtimoiy muammolarni tanqidiy baholashga qodir inson konsepsiyasini yaratdilar va “an’anaviy” roman tafakkurida ilk “og‘ish”ni qayd etdilar.*

1985-yilga kelib sobiq Ittifoqda siyosiy-ijtimoiy shart-sharoit o‘zgardi, tarixda “qayta qurish” nomi bilan mashhur bo‘lgan siyosiy bosqich boshlandi. Shunga mos ravishda adabiy-estetik qarashlar tublik o‘zgarishga yuz tutdi, adabiyotimizga 70-yillarda kirib kelgan avlodning ijodiy salohiyati yuksaldi, ularda voqelikni katta epik ko‘lamda tasvirlash layoqati shakllandi. Boshqa tarafdan G‘arb adabiyoti va san’ati uchun “yopiq eshiklari” ochildi. Lekin eng muhimi, yangi inson konsepsiyasini yaratish uchun ulkan ijtimoiy ehtiyoj – DARD pishib yetildi.

Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor”ini shu davrdagi boshqa romanlardan farqlab turuvchi muhim jihati mavjud, unda barcha ijtimoiy muammolarning sababiyati mavjud siyosiy tafakkurga bog‘lanishi asoslab beriladi. Ayni vaqtda, yozuvchi shu muammolar uchun aniq echim taklif qila olmaydi. Lekin, har holda, paradoksal jamiyatga nisbatan ziyoli odam qanday pozitsiyada turishi kerak ekanini anglab yetadi. Bu “yolg‘onda yashamaslik” [3] pozitsiyasi edi. *Ya’ni yolg‘onga asoslangan tuzum va manipulyativ hukmron elita ta’siridan ma’nan xalos bo‘lish, mavjud siyosiy-ijtimoiy jarayonlarning yolg‘on ekanini anglash, shu yolg‘onga hissa qo‘shmaslik – ziyoli insonning burchi*. Bu burch mohiyatida nafaqat obyektiv voqelikni haqqoniy baholash, balki o‘zlikni anglash masalasi ham turadi. *Boshqacha aytganda, yozuvchi yolg‘on jamiyatda yashayotganini anglagan shaxsni o‘zligini anglagan shaxsga tenglashtiradi.* Shu sababli u “Lolazor” romanini to‘laligicha kinoya asosiga quradi. “Boshqalar ko‘ra olmaganini ko‘ra olish M.Muhammad Do‘stning ularga kinoyaviy pozitsiyadan turib munosabat bildirishiga obyektiv asos yaratdi” [4. B. 156]. Yoki adib uchun kinoya shunchaki badiiy vosita emas, balki inson konsepsiyasi – o‘zligini anglagan shaxsning muhim asosi. Binobarin, shaxsning yolg‘onlardan yuqorida ekaniga yagona dalil uning shu voqelikka nisbatan kinoyaviy pozitsiyada turishidir. *Ya’ni faqat aldanmagan odamgina kinoya qila oladi.*

Yuqorida M.Muhammad Do‘stning inson konsepsiyasi haqida yaxlit fikr aytish, o‘ziga xos “keys”lar yaratishga urindik. Quyida esa ana shularning batafsil bayoniga kirishamiz.

Ustoz U.Normatov XX asr romanchiligi haqida fikr yuritarkan, “80-yillar oxirlariga kelib asr odamlari umri va faoliyatining bema’niligini o‘ziga xos tarzda dadil va yaqqol aks ettiruvchi bir roman dunyo yuzini ko‘rdi. Bu Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor”idir” [5. B. 393], deb aytadi. Albatta, bu o‘rinda olimning fikri biroz mubolag‘ali, katta bir davr odamlari umri va faoliyatini bema’niga chiqarish esa o‘rinsiz qiyosdek ko‘rinishi mumkin. Biroq M.Muhammad Do‘stning badiiy niyatidan, “Lolazor”da namoyon bo‘lgan inson konsepsiyasi mohiyatidan kelib chiqsak, yuqoridagi qiyos aslo o‘rinsiz emas. Zotan, yozuvchi “Lolazor” romani orqali yolg‘on asosiga qurilgan davlat va jamiyatning yolg‘on turmush tarzi: fuqaroning taqdiri, faoliyati, orzu-istaklarini bor murakkabligi hamda fojiasi bilan ko‘rsatishni maqsad qilgan.

“Lolazor” romanida ko‘tarilgan muammo va inson konsepsiyasini to‘laqonli anglash uchun kishida avvalo sobiq Ittifoq tuzumiga xos bo‘lgan siyosiy madaniyat va siyosiy tafakkur haqida tasavvur bo‘lishi lozim. Shu ma’noda chexiyalik yirik siyosatchi Vatslav Havelning Sho‘rolar tuzumining butun mohiyatini ochib bergan “Kuchsizlar kuchi” asari “Lolazor” romanidagi inson konsepsiyasini tushunishda qo‘l keladi.

Vatslav Havel SSSR tuzumi “siyosiy byurokratiyaning *nivelirlangan*[1*] jamiyat ustidan diktaturasi” sifatida xarakterlanishini aytadi va “diktatura” istilohida ijtimoiy ma’no – “ma’lum bir to‘da manfaatlari yo‘lida jamiyat a’zolarini osonlik bilan manqurtlashtirish” [6. B. 8] nazarda tutilishini qayd etadi.

Ma’lumki, sobiq Ittifoq tipidagi siyosiy madaniyatlar jamiyatni uzoq yillar davomida mafkuralashtirish evaziga shakllanadi. Ayni damda, bu tipidagi siyosiy madaniyatlarda mafkura barqaror siyosatning poydevori hisoblanadi. Albatta, hududi jihatdan dunyoda birinchi o‘rinda turuvchi ulkan “imperiya” aholisini uzoq yillar davomida faqat zulm va total nazoratda boshqarib turish imkonsiz edi. Shu bois sovet hukmron elitasi siyosatning muhim quroli bo‘lmish yolg‘ondan samarali foydalanadi. Zero, “ijtimoiy va siyosiy kontekstda axborotni ongli ravishda buzish (yolg‘on) odamlarga ta’sir o‘tkazishning muhim omili, fenomenal muloqot shakli sanaladi” [7. B. 105]. Shu sababli ham yolg‘on hokimiyatni mustahkam tutib turish va siyosiy maqsadlarga erishish yo‘lida muhim qurolga aylantirilishi mumkin. Sho‘rolarning buyuk yolg‘oni esa ularning mafkurasi edi: “Mafkura bu – tizim tashqi barqarorligining ustunlaridan biridir. Ayni paytda, bu ustun beqaror poydevor, ya’ni yolg‘onlar uzradir. Shuning uchun, mafkura – yolg‘onga rozi bo‘lsangizgina sizni ko‘tarib turadi” [6. B. 33].

E’tiborli jihati shuki, siyosiy mafkuralar har doim mohiyatan yolg‘on asosiga quriladi. Sho‘rolar davridagi real hayot va “targ‘ibot”ning o‘zaro paradoksal munosabati ham shundan. Ya’ni “tizimdagi hayot ikkiyuzlamachilik va yolg‘on bilan qorishib ketgan bo‘lib, bunda byurokratik hokimiyat – xalq hokimiyati deyiladi; ishchilar sinfi nomi bilan – ishchilar qul qilinadi; insonni total tahqirlash – inson erkinligi deb qaraladi” [6. B. 22].

“Lolazor” romanidagi ijtimoiy dardni his qilishimizda rus yozuvchisi, Nobel mukofoti sohibi Aleksandr Soljenitsinning 1974 yilda yozilgan “Yolg‘onda yashamaslik” (“Жить не по лжи”) nomli essesi ham muhim ahamiyatga ega. Essening o‘ziga xosligi shuki, u sobiq Ittifoqning yolg‘on siyosati bilan birga, davr ziyolilarining iztiroblarini ham butun mohiyati bilan ochib beradi: “...zo‘ravonlik tez qariydi, bir necha yil o‘tadi – endi u o‘ziga ishonmaydi, tutib turish, munosib ko‘rinish uchun, albatta, ittifoqchilikka yolg‘onni chaqiradi. Zotan, zo‘ravonlikni yolg‘ondan boshqa hech vaqo yashira olmaydi, ayni damda, yolg‘onni faqat zo‘ravonlikkina tutib tura olishi mumkin. Zo‘ravonlik har kuni, har bir odamning yelkasiga og‘ir panjasini qo‘yavermaydi. Biroq u bizdan yolg‘onga bo‘ysunishni va har kuni unda ishtirok etishni talab qiladi. Sadoqatning mohiyati ayni shudir” [3]. Soljenitsin sobiq Ittifoqning ibtidoiy siyosati zo‘ravonlikka, keyingi bosqichlarda esa zo‘ravonlik va yolg‘on tandemiga asoslanganini aytmoqda. *E’tiborli jihati, bu yolg‘on siyosat shaxsdan nafaqat bo‘ysunishni, balki jarayonda “yolg‘onchi ishtirokchi” bo‘lishni talab qiladi. Bizningcha, ayni shu omil Murod Muhammad Do‘stning inson konsepsiyasini tushunishda muhim ochqich vazifasini o‘taydi.*

O‘tgan asrning 70–80-yillar adabiyoti xususida so‘z yuritarkan, Mashhura Sheraliyeva shunday yozadi: “o‘zbek nasrining 70-yillar avlodi vakillari asarlaridagi eng muhim muammo insonning o‘z-o‘zini anglashi va o‘zligini namoyon etishi masalasi bo‘lib qoldi” [4. B. 31]. Shu ma’noda, M.Muhammad Do‘stning inson konsepsiyasiga ham shaxsning o‘z-o‘zini anglash va o‘zini namoyon etish ehtiyoji nuqtai nazaridan qarash to‘g‘ri bo‘ladi. Lekin total siyosat va yolg‘onlar asosiga qurilgan jamiyatda o‘zlikni anglash nimani bildiradi? Uning mazmun-mohiyati asli nimada? Va ayni sharoitda o‘zlikni namoyon etish imkonlimi? Biz mazkur savollarga ham javobni Soljenitsinning essesidan topamiz: “Shu vaziyatda bizning erkimizni ta’minlashi mumkin bo‘lgan eng oddiy, eng kamtarona va imkonli vosita: yolg‘onda shaxsan ishtirok etmaslik! Mayli, yolg‘on hamma

[1] *nivelirlangan – “jamiyatdagi insonlarning o‘ziga xos va farqli jihatlari yo‘q qilingan, qolipga solingan” – ma’nosida qo‘llanilgan.

narsani qamrab olsin, mayli, yolg‘on barcha narsani egallab olsin, lekin siz eng kichik imkon bilan ayting: mayli egallab olsin, faqat men orqali emas!” [3]

“Yolg‘onda yashamaslik” essesini o‘qib xulosa qilish mumkinki, Soljenitsin uchun sobiq Ittifoq muhitida o‘zlikni anglash, shu tuzumning yolg‘on ekanini anglash bilan yuzaga chiqadi. Bu kabi *o‘zlikni anglash* mavjud sharoitda shaxs imkoni doirasidagi juda jo‘n, ayni damda kurashning samarali, yolg‘on tuzum uchun eng halokatli quroldir. Ya’ni jamiyatda yolg‘onda yashamaslikni ixtiyor etgan kishilar soni ortib borsa, yolg‘on tuzum o‘z-o‘zidan yemirila boshlaydi.

Endi, o‘zlikni namoyon etish masalasiga kelsak, bu qadam biroz murakkab va xatarli ekanini qayd etmoq zarur. *Zotan, o‘zlikni namoyon etish* zamirida yolg‘onda ishtirok etmaslikni baralla oshkor etish, isyon g‘oyasi turadi. Bu sobiq Ittifoq muhiti uchun nodir hol. Bunga jur’at etganlar eng kamida ishdan olingan yoki qamalgan (Soljenitsin taqdiri yorqin misol).

“Lolazor” romanining markazida uch qahramon turadi. Bu uchovlonning roman mazmunida tutgan o‘rni va vazifasi, yozuvchining inson konsepsiyasidagi ahamiyatini tushunishda Saidqul Mardonning quyidagi tasnifi muhim rol o‘ynaydi: “Oshno – Iskandari Zulqarnayn, Yaxshiboyev Iskandarning shoxini ko‘rib ichiga singdirolmagan sartarosh, men esam – quduq, chuqur va zimiston quduq” [5. B. 329]. Oshno, Nazar Yaxshiboyev va Saidqul Mardonlarning taqdiri, amoli, fe’li-huyidan kelib chiqsak, ularning birortasi ham bir vaqtda *o‘zligini anglagan* va *o‘zligini namoyon etgan* shaxslar emas. Aytmoqchi bo‘lgan fikrimizni urg‘ulash maqsadida quyida mazkur qahramonlar taqdirini teskari tartibda sharhlaymiz.

Saidqul Mardon yolg‘on jamiyatda ziyoli odam imkonidagi eng kichik maqom – “yolg‘onda yashamaslik”ni tanlaydi. Ya’ni iste’dodli bo‘la turib pana-pastqam joylarda yashashni va yolg‘onda ishtirok etmaslikni afzal biladi. Ayni damda, u o‘z ta’biri bilan aytganda, “chuqur va zimiston quduq”. Jamiyat muammolarini anglasa-da o‘ziga yutadi, tashqariga chiqarmaydi. Borligi ham, yo‘qligi ham ahamiyatsiz. Boshqacha aytganda, o‘zligini anglaydi, biroq o‘zligini namoyon qilmaydi. Bu uning jur’atsizligi, qo‘rquvidan. Shu o‘rinda adib Saidqul Mardon obrazi orqali mustabid tuzumning bosh quroli – qo‘rquvning odamlar shuurida naqadar chuqur tomir otganini ko‘rsatib berganini ham qayd etish lozim. Uning fojiasi “quduq”ligi va shu sabab iste’dodi hamda mavjudligini to‘la namoyon qila olmaganidir.

Yaxshiboyev kechroq bo‘lsa-da *o‘ziligini anglagan* odam. “Iskandarning shoxini ko‘rib” qolishi – yolg‘onni anglashidan darak. Biroq o‘tmishdagi nopok ishlari, hatto qarigan vaqtida ham ba’zan ongli ravishda yolg‘onning faol ishtirokchisi bo‘lib kelayotgani sabab ma’nan o‘zligini namoyon etishdan mahrum “sartarosh”. Buni Yaxshiboyevning o‘zi ham yaxshi biladi va shu mahrumlik uning fojiasidir.

Oshno o‘zligini anglamaydi, turgan gapki, o‘zligini namoyon ham etmaydi. Bu borada uning jamiyatdagi boshqa odamlardan farqli, o‘ziga xos maqomi ham bor. U nafaqat yolg‘onning faol ishtirokchisi, balki yaratuvchisi hamdir. E’tiborlisi, u “yaratuvchi”likka shu qadar berilib ketganidan o‘zi to‘qigan yolg‘onga ongli ravishda o‘zi ishonadi. Romanda hukmron elitaga xos ayni shu jihat chuqur ruhiy-falsafiy ko‘lamda ochib beriladiki, quyiroqda buni misollar bilan ko‘rib chiqamiz.

Yuqoridagi uch qahramondan tashqari, yana bir muhim “qahramon” borki, usiz “Lolazor”dagi inson konsepsiyasini anglashning imkoni yo‘q. U barini zimdan kuzatib turgan, asarda na roviy, na muallif sifatida bevosita ishtirok etgan va voqelikka nisbatan kinoyaviy pozitsiyada turgan yozuvchi obrazidir. Yozuvchi o‘z romanidagi voqealarni aynan kinoyaviy uslubda tasvirlagani uchun ham badiiy voqelikning bilvosita ishtirokchisiga aylanadi. Ya’ni u yolg‘on jamiyatni yuqoridan turib kinoyaga olarkan, bu bilan yolg‘onda yashamayotganini, o‘zligini anglagani va shu asar misolida o‘zligini namoyon etayotganini “ta’kidlovchi” jamiyat a’zosi. Va ayni shu “ta’kid” bilan Murod Muhammad Do‘stning inson konsepsiyasi to‘laqonli shakllanadi.

M.Sheraliyeva yozadi: “Nazar Yaxshiboyev ham M.Muhammad Do‘stni olamga nisbatan alohida nuqtayi nazar egasi sifatida qiziqtiradi, uning o‘z-o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan “ma’no beruvchi va baholovchi pozitsiyasi” romanda eng muhim badiiy funksiyani bajaradi”

[4. B. 168]. Darhaqiqat, Yaxshiboyev yozuvchi uchun olamni ko‘rish va baholash vositasi, lekin, bizningcha, bosh maqsad emas. Ya’ni adib o‘zining inson konsepsiyasida tuzumning “yaratuvchilari” – hukmron elita, hokimiyatga xos tafakkurni anglashni pirovard maqsad qilib oladi. Yaxshiboyev esa bu jarayonda muhim qurol, qahramonning o‘z ta’biri bilan aytganda Oshno uchun “ilova” xolos.

Nazar Yaxshiboyevning yoshlik davrlarini eslaylik. U kelishgan, aqli-xushi joyida, binoyidek qalami bor, qolaversa, urushdan ko‘ksi medallarga to‘lib qaytgan yigit. Ammo shuncha imkoniyati bo‘la turib o‘zi istaganidek, vijdon amri bilan yashamadi, yashay olmadi. Bir umr Oshnoning soyasi bo‘lib yurishga mahkum etildi. Yaxshiboyevning tanlagani “daxldorlik” bo‘ldi. U bu so‘zni GES quruvchisi nutqidan olgan edi: “Men, – deb so‘zladi o‘sha quruvchi kattakon yig‘inda, – asrimizning buyuk qurilishiga daxldor ekanimdan baxtiyorman” [8. B. 7]. Yaxshiboyev “daxldorlik”ni o‘zi ixtiyor qilmadi. Oshno hali yurtning “kattasi” bo‘lib ulgurmay, Yaxshiboyev uning izmidan chiqishga urindi. Biroq Oshno bunga yo‘l qo‘ymadi. Oliyani qamatdi, Sharifni ishga soldi, xullas, amalladi.

Yuqorida qayd etganimizdek, Sho‘ro siyosiy tafakkuriga ko‘ra boshqaruv ierarxiya, byurokratiyaga asoslangan. Bunday vertikal tizimda unib-o‘sish, muayyan martabaga erishish uchun xodim o‘zidan yuqorida turuvchi rahbarga so‘zsiz itoat etishi lozim. Tabiiyki, tizim xodimdan nafaqat itoatni, balki qo‘rquv aralash sadoqatni ham talab qilgan. Bu “siyosat va qo‘rquv aralashgan nikoh”dan [8. B. 428] o‘zga narsa emas. Xodim uchun esa “o‘sish”ning shu tizimdan o‘zga muqobili (deylik, xususiy sektorlar) bo‘lmagan. Shunday ekan, “yuqori”ga intilgan va to‘kis hayot istagan har kim “daxldorlik”ni tanlashga majbur. O‘z vaqtida Yaxshiboyev qarshisida ham shu ikki yo‘l: “daxldorlik”ni tanlab to‘kis yashash yoki isyon qilib g‘arib hayot kechirish tanlovi turardi. Tabiiyki, u birinchi yo‘lni tanlaydi va “oqimga tushib”, o‘zligini yo‘qotadi. Adabiyotshunos H.Karimov Yaxshiboyevning holatini “O‘zining vijdoni buyurgan ishni bajara olmaydigan holatga tushib qolganidan nihoyatda alamzada. Bu alamzadalik Yaxshiboyevninggina emas, balki jamiyatning fojiasidir” [9. B. 294] deya ta’riflaydi.

Yaxshiboyev kech bo‘lsa-da o‘zligini anglaydi. Bir umr yolg‘on siyosatning quli, yolg‘onning faol yaratuvchisi bo‘lib kelganini tushunib yetadi. Oshno kabi respublika, viloyat, tuman miqyosidagi rahbarlar, Qurbonoy, To‘pori kabi “yulduzli” qahramonlar, Hotam Sho‘ro, Muhsina xonim, Sharif, Chorshanbiyev kabi tipik obrazlar misolida millat fojiasining miqyosini ko‘rsatib beradi.

Qayd etish lozimki, romanda hech bir qahramon Nazar Yaxshiboyevga o‘zlikni anglash darajasida teng kela olmaydi. U yolg‘on siyosatning ko‘lamini hammadan ko‘ra kengroq his qiladi, eng katta rahbardan tortib, oddiy cho‘pon taqdirigacha kirib boradi, ruhiy evrilishlarni kuzatadi, baholaydi, davr fojiasini butun murakkabliklari bilan ko‘radi. Aslida, Murod Muhammad Do‘stni qiynagan muammo ham shu – davr ziyolisi, agar u juda ildamlab ketsa, fojiani faqat ko‘ra oladi, xolos, undan ortiq emas. Ya’ni yaxshiboyevlar o‘zligini to‘la anglasalar ham, o‘zligini namoyon (isyon) qila olmaydi. Zero, yolg‘on tizimli tuproqqa tomir otgan, har sohani total nazoratga olgan “qo‘rquv saltanati” bunga yo‘l qo‘ymaydi. Sababi, undagi siyosiy tafakkur “o‘zaro siyosiy munosabatlarda keskin o‘zgarishlar bo‘lmaydigan bir xil va siyqa siyosiy faoliyatni nazarda tutadi” [10. B. 69].

Demak, Nazar Yaxshiboyevning qismati ma’lum. Uni bir so‘z bilan “ilojsizlik” deb atash mumkin. U hayoti oxirlab, o‘tgan umrini sarhisob qilarkan, faqat ro‘yoni ko‘radi. Na turmushda, na ijodda va na mansabda yuk bosadigan biror xayrli ish qilganini bilmaydi. “Bulduruqda bog‘ qilolmadim. Armonki, qolgan hammasini bir tiyin qiladi: obro‘yimni ham, unvonimni ham, boringki, butun xonumonimni!” [8. B. 327] deydi u. Shu sababli u dunyoga kelib zig‘ircha bo‘lsa ham yolg‘on aralashmagan, qo‘l bilan ushlash mumkin bo‘lgan rost ish qilishni ko‘ngliga tugadi. O‘z qishlog‘ida bog‘ yaratadi. Bu bog‘ Nazar Yaxshiboyev dunyoga kelib topgan yagona haqiqati, birdan bir yupanchi edi.

Adabiyotshunos R.Qo‘chqor “Lolazor” romani haqida “Bunda biror ijtimoiy tip nigohi orqali uning o‘zi yaratishda qatnashgan va oxir-oqibat o‘zi qul bo‘lgan muhitning mohiyati tahlil qilinadi” [5. B. 69] deya asarning muhim g‘oyasiga e’tibor qaratadi. Chindan ham romanda tasvirlangan paradoksal ijtimoiy muhit uning faol a’zolari – hokimiyat vakillari tomonidan yaratiladi. Unda

yolg‘on – siyosiy madaniyatning ajralmas uzvi, aytish mumkinki, davlatchilikning asoslaridan biri. *Ya’ni davlatchilik aholini mafkuralashtirish evaziga qurilarkan, shu mafkura propagandasining o‘zi yolg‘onga asoslanadi.*

Yolg‘on ijtimoiy-siyosiy muhitda shu qadar keng quloch yozganki, kishilar uning mavjudligiga tabiiy holdek qarashga o‘rgangan. Matbuot, televidenie yoki radio “musaffo osmon”, “farovon hayot”, “yorqin kelajak” haqida bong urishi va bularning birortasi real ijtimoiy vaziyatga mos kelmasligi mumkin. Lekin ish berishi aniq. Zotan, propaganda shunday qurolki, u sekin-asta “farovon hayot” haqida illyuziya yaratishi va odamlarni osongina manipulyatsiya qilishi mumkin.

Sho‘ro hukumati propagandaning ayni shu qudratidan samarali foydalanadi. Qizig‘i shundaki, bu yolg‘onga avvalo uning yaratuvchilari ishonadi. M.Muhammad Do‘st mazkur fenomenal hodisaga alohida e’tibor qaratadi va uni anglashga intiladi. Shu sababli Oshnoning hali beg‘ubor, sofdil yigitlik chog‘laridan tortib, mansab zinalaridan birma-bir ko‘tarilishi, unda siyosiy madaniyatning shakllanishi hamda ruhiyatidagi evrilishlarni muayyan tadrijiylikda tasvirlaydi. “Agar ta’rif joiz bo‘lsa, – yozadi Shuhrat Rizayev, – men romanni shaxsning yemirilishi haqidagi muayyan bir davr voqealari bilan bezalgan badiiy tadqiqot deb ta’riflagan bo‘lardim” [5. B. 70]. Olimning fikrlariga qo‘shimcha qilib aytish mumkinki, bu “badiiy tadqiqot”ning bosh obyekti Oshnodir.

Adib shaxsga sig‘inish, bir kishi irodasini mutlaqlashtirish, maddohlik, mansabparastlik, unvonparastlik, poraxo‘rlik, qo‘rqoqlik kabi illatlarning siyosiy elita ruhiyatida evolyutsion shakllanishi va bu jarayonga ta’sir etuvchi ruhiy-ijtimoiy omillarni birma-bir ko‘rsatishni niyat qiladi. Oshnodek aqli, zukko, begona joyda “boshqa mazhab-ku” deya go‘sht yeyishdan tiyiladigan, haromdan qattiq hazar qiladigan odamning butunlay boshqa, yig‘lasa ham “jilmayibroq yig‘laydigan” yuzsiz kimsaga aylanish jarayonini tasvirlaydi. Eng muhimi, yozuvchi sanalgan illatlarning siyosiy qarorlarga qanday ta’sir etishini ikir-chikirlari bilan, ishonarli tarzda tasvirlab beradi.

Yaxshiboyev do‘stining “siyosiy hushyor” bo‘lib qolganini hali u Kattaqo‘rg‘on miqyosidagi yuqori lavozimlarga o‘tirgan vaqtda payqaydi. O‘shanda Oshno hatto yolg‘iz chog‘larida ham do‘stiga “Nazar”, “jo‘ra” deb emas, “Nazar Yaxshiboyevich” deb murojaat qiladigan, sizlab gapiradigan bo‘lib qolgandi. Keyinchalik, Oshno yanada kattaroq lavozimlarga ko‘tarilganda Yaxshiboyev ilk bor “tilini tishlagan”, “siyosiy hushyorlik”ni yo‘qotgan voqea sodir bo‘ldi. U bilmasdan Oshnoga haqiqatni aytib qo‘yadi. Chunki u hali Oshnoning haqiqatdan ko‘ra yolg‘onga moyil bo‘lib qolganini bilmasdi. O‘shanda Yaxshiboyev do‘stiga Hotam Sho‘roning halolligi, fidoyiligi haqida so‘zlab, “Men kolxozchidan bir chaqa pora olmadim” degan gaplarini aytib beradi va o‘zidan ilova qiladiki “kolxoz rayonga pora bermasa, rayon oblastga pora bermasa, oblast respublikaga pora bermasa, respublika Maskovga pora bermasa... qanday soz bo‘lardi-ya!” [8. B. 345] Yaxshiboyev bularni samimiyatdan, azbaroyi xayr istab aytgani rost. Biroq shu rostlik Oshnoga yoqmaydi, “Xo‘sh, o‘rtoq Yaxshiboyev, deb so‘raydi salmoq bilan, siz qayerda bizning sistemadan yaxshiroq sistemani ko‘rdingiz; hamma teng huquqli; hamma barobar mehnat qiladi; mehnatiga yarasha haq oladi; o‘qish bepul; meditsina bepul; dam olgani borsangiz profsoyuz yo‘llanma beradi; bu gaplar esa – g‘irt ko‘cha gaplar, xo‘sh, ayting-chi, qaysi kolxoz rayonga pora beribdi, qaysi rayon oblastga pora beribdi, oblast-chi? <...> Moskvaga tuhmat qilishga qanday haddingiz sig‘di?” [8. B. 345] Gap shundaki, totalitar tuzum uchun yolg‘onga “moyillik” ayni tabiiy va qonuniy jarayon. “Hokimiyat, – yozadi V.Havel, – o‘z yolg‘onlari asiri bo‘lganligi uchun soxtakorlikka ehtiyoj sezadi. O‘tmishni, bugunni, kelajakni va statistikani qalbakilashtiradi” [6. B. 23] .

Romanda Oshnoning haqiqatdan ko‘ra yolg‘on siyosatga moyilligi Xotam Sho‘ro va Qurbonoy obrazlarining o‘zaro qiyosida chiroyli ochib beriladi. Yozuvchi Hotam Sho‘ro misolida halollik, rostgo‘ylik, fidokorlik timsolini yaratishga, o‘z davrining haqiqiy qahramonini ko‘rsatishga urinadi. Ayni damda, undaylar haqiqat tarafida turgani uchun ham hayotda ro‘shnolik ko‘rmasligini urg‘ulaydi. Hotam Sho‘ro o‘zi vasiylik qilgan hamqishloqlari yurtning katta rahbari bo‘lsa-da, qishlog‘iga bir tegirmon suv olib kela olmasligidan kuyinadi. Qurbonoy esa mohiyati bilan soxta qahramon. Bir nafas-

da “men bir oddiy dehqonning qizi” deyishga o‘rgatilgan, asli holvafurushning qizi. “Qurbonoy qizingizning tarjimai holida ayrim nuqsonlar bor, masalan, uning yaqin o‘tmishda pista-furush-savdogar bo‘lgani – borib turgan qusur, lekin biz uchun uning *tuzalgani* muhim emasmi, o‘rtoq Yaxshiboyev” [8. B. 347] deydi Oshno. E’tibor qilinsa, Oshno “yolg‘on joyi” demayapti, balki “tuzatilgani” deyapti. Zero, Oshno uchun bu yolg‘on emas, aksincha, *mafkuraga xizmat qiluvchi oliy haqiqat.*

Vaqti kelib Oshno yolg‘onni yaratishga shu qadar berilib ketadiki, endi u o‘zi to‘qigan yolg‘onlarga sidqidildan ishona boshlaydi. Hatto shu darajaga boradiki, burnining ostini ko‘rmay qoladi. Romanda bu holat o‘tkir kinoyaga olinadi: “... minbarda Oshno, hay’atda – Yaxshiboyev, *doxillik* mayidan mast bo‘lgan mahalliy faollar <...> Yig‘ilganlarning ayrimlari istehzo bilan kulganini Oshno ko‘rmaydi. Yaxshiboyev ko‘radi, lekin sirtiga chiqarmaydi” [8. B. 324]. Oshno obod maskanda, anvoyi gullar, yashil daraxtlar qurshovida jo‘shib nutq so‘zlarkan, bu uning kelishi oldidan tayyorlangan “vaqtinchalik dekoratsiya” ekanini bilmaydi. Yerdagi yorqin lolalar aslida tuvakdagi gul ekanini, u ketgandan so‘ng yig‘ib olinishini va yana keyingi manzilga ekilishini, minbar ortida yashnab turgan teraklar esa qayerdandir kesib kelib shunchaki qadab qo‘yilganini sezmaydi, chippa-chin ishonadi. Shu sababli ham Yaxshiboyev bu qishloqqa suv kerak deganda, “Bulduruqning suvi o‘ziga yetarli, nahotki yashnab turgan teraklarni ko‘rmagan bo‘lsangiz!?” [8. B. 452] deya jahl qiladi.

Oshnoning yolg‘onda yashashi yurtga juda qimmatga tushdi. U g‘o‘zashunos Aleksandr Shoymardonov bilan til biriktirib yurtni “obod” qilmoqni, hamma joyni paxtazorga aylantirmoqni niyat qiladi. Natijada, yurtda ekologik, epidemiologik talafotlar boshlanadi. Yaxshiboyev jo‘rasining bu holiga shunday ta’rif beradi: “... ikki ko‘zing ham ochig‘-u, hech baloni ko‘rmaysan. So‘qirlik yomon, loaqal o‘zingni sal chekkaroqdan turib kurolmasang yomon!” [8. B. 452]

Yozuvchi tobora “kolxoz”lashib borayotgan yurt kelajagidan qayg‘uradi. U xalqi boshiga kelgan qullik qismati, bog‘lari buzilib, o‘rniga paxta ekilishi, daryolarning bo‘g‘ilishi, dengizning qurishi, odamlarning ham ma’nan, ham jismonan mayib-majruh bo‘lishi – bari-bariga yurtning kattalari, ularning ish tutumini belgilovchi siyosiy madaniyat sababchi demoqchi bo‘ladi*. Zotan, yurtda shakllangan siyosiy tafakkurga ko‘ra islohotlar xalq uchun, barchasi inson uchun emas, balki bir hovuch mansabdorning manfaati uchun, “ochko” uchun amalga oshirilishini ro‘y-rost ko‘rsatishga urinadi.*

Xo‘sh, Oshno qanday qilib bu ahvolga tushib qoldi? Albatta, u o‘zi istab yolg‘on hayotni tanladi deb atash qiyin. Chunki Yaxshiboyev Oshnodan qo‘rqib hamda nafsiga quloq tutib yolg‘on hayotga ko‘nganidek, Oshnoning tepasida ham “nado!” deb turguvchi Katta Paxtakor bor. Katta Paxtakorning tepasida yana bittasi... *Hammadan tepada esa asliyati yolg‘on bo‘lgan mafkura turadi.*

M.Muhammad Do‘st o‘zining inson konsepsiyasi markaziga “yolg‘onda yashayotgan” shaxslarni qo‘yarkan, ularning taqdiri, o‘y-xayollari, ruhiy evrilishlarini Sho‘ro tuzumi tabiatidan kelib chiqib tasvirlaydi. Xulosa qiladiki, yolg‘on g‘oya asosiga qurilgan jamiyatda odamning to‘g‘ri bo‘lishi deyarli imkonsiz. *Balki ayrimlar go‘yo “to‘g‘ri” yashagandek, lekin bu ham aslida yolg‘onning mezonlariga ko‘ra “to‘g‘ri”,* romanda buning ochib berilishi esa, albatta, adibning mutafakkirona kashfiyotidir.

“Lolazor” – milliy adabiyotimizda hokimiyatni anglashni, hukmron elitaga xos murakkab ruhiy tovlanishlarni ko‘rsatishni maqsad qilgan nodir asar. Shu ma’noda o‘lmas asar, o‘lmaski, “har kishining o‘z zamoni va o‘z Oshnosi bor” [8. B. 551]. *Mutafakkir adib SSSR parchalangani bilan unga xos siyosiy tafakkur yangi hokimiyat vorislariga o‘tishini, asr boshlarida kommunizm otalari yaratib ketgan total, yolg‘on siyosat, xuddi, estafeta tayoqchasidek, “avtokratiya”, “demokratiya” kabi otlar bilan hali uzoq yillar yashashini sezganmi,* eldoshu tildosh ukalarim “o‘zga avlod odamlarining ahvolini tushunsa, o‘shalarning hayotini o‘z umriga juda qisqa bir muddat payvand qilsa, so‘ng o‘ylasa, ko‘p va xo‘p o‘ylasa! Qiynalib, azoblanib, kulib, yig‘lab o‘ylasa-da, minba’d o‘zlari o‘sha yo‘riqqa tushmasa!” [8. B. 551] deb niyat qiladi.

Qayd etish lozimki, Murod Muhammad Do‘st o‘zining inson konsepsiyasini davr va o‘zlikni anglashdek ulkan ehtiyoj pishib yetilganda, favqulodda katta mahorat bilan yaratdi. Keyingi davrlarda “Lolazor” kabi siyosiy tuzum va hukmron elitani anglashga qaratilgan

romanlar yozilmadi. Sababi ehtiyoj bo‘lmadi, aniqrog‘i, mavjud ehtiyojlar uchun “Lolazor” kifoya qiladi. *Zotan, biz roman badiiy voqeligida tasvirlangan siyosiy madaniyat, ijtimoiy-siyosiy munosabatlardan hali u qadar olislab ketganimizcha yo‘q.*

Adabiyotlar:

1. *Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М.* Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – 400 б.
2. *Норматов У.* Танланган асарлар. Тошкент: Шарқ, 2021. – 592 б.
3. *Солженицын А.* Жить не по лжи (эссе). [Электронный ресурс]. URL: https://www. solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati__i_rechi/v__sovetskom_soyuze/jzit_ne_po_ljzi.pdf. (Дата обращения: 11.11.2023)
4. *Шералиева М.* Ҳозирги ўзбек насрида киноя. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – 240 б.
5. Маънавий инқироз илдизлари. Давра суҳбати // Ёшлик, 1989. – № 3. – Б. 66–72.
6. *Ҳавел В.* Кучсизлар кучи. – Тошкент: TRUST AND SUPPORT, 2023. – 158 б.
7. *Черных А.* Политическая ложь как механизм удержания власти // Власть, 2014. – № 12. – Б. 105–108.
8. *Муҳаммад Дўст М.* Лолазор. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 588 б.
9. *Каримов Ҳ.* Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси: Филол. фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 1994.
10. *Гаджиев К.* Политическая культура: концептуальный аспект // Полис. Политические исследования. 1991. – № 6. – Б. 69–83.

HUMAN CONCEPT IN THE NOVEL “LOLAZOR”

Sadullo D. Quronov[1]

Ilmiy xabarnoma. Seriya: Gumanitar tadqiqotlar – Scientific Bulletin. Series: Humanitarian Studies. 2023. 7(75). 40-48.
[1]Andijan State University, Andijan, 170100, str. University, 129 (Uzbekistan). E-mail: agsu_info@edu.uz

Keywords: human concept, artistic concept, ideology, political consciousness, Uzbek novels, new consciousness, socialist realism.

The Uzbek novel of the 1980s also developed in accordance with the tensions of the period, the sudden change in political conditions, the change of generations, relative freedom and diversity of views. During the “reconstruction” period, novelists began to present a new concept of man for a new era.

From the point of view of the socialist realism method, understanding the concept of man in Soviet-era novels is not such a difficult task. The reason is that the literature of this period was artistically and ideologically subordinated to the dominant ideology, and the ideological boundaries of socialist realism were set by a clearly defined “aesthetic template.” However, by the 1970s, the weaknesses of socialist realism in the way of a truthful depiction of life and the creation of real works of art began to clearly appear.

By 1985, political and social conditions in the former Soviet Union had changed, and the political phase known in history as “reconstruction” began. Accordingly, literary and aesthetic views have changed radically, the creative potential of the generation that came to our literature in the 70s has increased, they have the ability to depict reality on a large epic scale. On the other hand, “closed doors” were opened for Western literature and art. But most importantly, there is a huge social need to create a new human concept.

There is an important aspect that distinguishes Murad Muhammad Dost’s Lolazor from other novels of this period, in which it is argued that the cause of all social problems is related to existing political thinking. At the same time, the writer cannot offer a clear solution to these problems. But, in any case, he is aware of the position of a reasonable person in relation to a paradoxical society. It was a “don’t live a lie” attitude. That is, it is the duty of a reasonable person to free himself from the influence of a system based on lies and the manipulative ruling elite, to realize that existing political and social processes are

a lie, and not to contribute to this lie. At the heart of this responsibility is not only a truthful assessment of objective reality, but also a matter of self-awareness. In other words, the writer equates a person who is aware that he lives in a false society with a person who is aware of himself. Therefore, he builds the novel "Lolazor" entirely on irony. For a writer, irony is not just an artistic tool, but a human concept - an important basis for a person who is aware of his personality. Therefore, the only evidence that a person is above lies is his ironic attitude towards this reality. That is, only a person who has not been deceived can be sarcastic.

The article analyzes the novel "Lolazor" from the point of view of the category of human concept. It is substantiated that the basis of the author's concept of man is the desire to understand the ruling elite, by revising the political thinking that was formed in the socio-political conditions of the Soviet era, and that by creating the concept of a deceived person, the writer revealed the essence of the tragedy of the nation.

References:

1. Quronov, D., Mamajonov, Z., Sheraliyeva, M. (2010). *Adabiyotshunoslik lug'ati* [Literary dictionary]. Tashkent: Akademnashr.

2. Normatov, U. (2021). *Tanlangan asarlar* [Selected works]. Tashkent: Sharq.

3. Soljenitsin, A. (1975). Jit ne po lji [Don't live by lies]. [Online]. URL: (https://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_sovetskom_soyuze/jzit_ne_po_ljzi.pdf). (Date of Access: 11.11.2023)

4. Sheraliyeva, M. (2016). *Hozirgi o'zbek nasrida kinoya* [Irony in modern Uzbek prose]. Tashkent: Akademnashr.

5. (1989). Ma'naviy inqiroz ildizlari. Davra suhbati [Roots of spiritual crisis. Roundtable discussion]. *Yoshlik*. No 3. Pp. 66-72.

6. Havel, V. (2023). *Kuchsizlar kuchi* [The Power of the Powerless]. Tashkent: TRUST AND SUPPORT.

7. Chernix, A. (2014). Politicheskaya loj kak mexanizm uderjaniya vlasti [Political lies as a mechanism for maintaining power]. *Vlast*. No 12. 105-108.

8. Muhammad Dost M. (1998) *Lolazor* [Lolazor]. Tashkent: Sharq.

9. Karimov, H. (1994). Hozirgi o'zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi [The reality of life and the human concept in modern Uzbek prose]. The Dissertation for the Candidate of Philological Sciences. Tashkent.

10. Gadjiyev, K. (1991). Politicheskaya kultura: konseptualniy aspekt [Political culture: conceptual aspect]. *Polis. Politicheskiye issledovaniya*. No 1. Pp. 69-83.

Muallif haqida ma'lumot:

QURONOV Sa'dullo Dilmurodovich – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Andijon davlat universiteti doktoranti. E-mail: quronov@gmail.com